

2011 р. № 1000/2011. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000/2011>

2. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2020. 96 с.

3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

4. Організована злочинність в Україні та країнах Європи : посібник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 248 с.

5. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 912 с.

6. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон від 30 черв. 1993 р. № 3341-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>

7. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

8. Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2018. 568 с.

Головкін Богдан Миколайович,

завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;

Лисодед Олександр Володимирович,

доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

СПІВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ» ТА «ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ»

Анотація. У тезах розглядається співвідношення понять «особистість злочинця» і «особа злочинця». Наводяться аргументи щодо використання у сучасній кримінології поняття «особа злочинця».

Ключові слова: особистість злочинця; особа злочинця; особа, яка вчинила злочин.

Summary. The thesis considers the relationship between the concepts of «personality of the offender» and «person of the offender». The arguments adduced regarding the use of the term «person of the offender» in modern criminology.

Keywords: personality of the offender; person of the offender; the person, who committed the crime.

У кримінології особа злочинця вивчається у теоретичних і прикладних цілях.

Для теорії кримінології важливо розробити поняття «особа злочинця», здійснити структурний аналіз контингенту злочинців і надати їх характеристику, провести класифікацію і типологію злочинців, з'ясувати причини і механізм становлення людей на шлях вчинення злочинів та подальше заняття систематичною злочинною діяльністю. Крім того, наукову цінність представляють нові кримінологічні теорії, що пояснюють закономірності становлення людей злочинцями.

Прикладний аспект дослідження особи злочинця полягає у визначенні експериментально-досвідним шляхом індивідуальних якостей, властивостей, психічних станів осіб, які вчинили конкретні злочини, що мають детермінуюче значення і впливають на особливості їх злочинної поведінки в умовах конкретної життєвої ситуації. Крім того, значний практичний інтерес представляє прогнозування індивідуальної злочинної поведінки, розроблення ефективних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, пошук нових методів та заходів запобігання вчиненню конкретних злочинів. Зазначимо, що теоретичний і практичний аспекти дослідження особи злочинця тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного.

У кримінології досі не вироблено єдиного підходу до розуміння одного із основних понять, яким є особа злочинця. Розроблене ще за радянських часів вчення про особу злочинця значною мірою застаріло, не відповідає сучасним науковим уявленням і міжнародним стандартам прав людини. Відтак, нівелюється його прикладне значення.

У другій половині ХХ століття під впливом марксистко-ленінської ідеології було сформульовано концепцію антисуспільної спрямованості злочинців і розроблено основні положення теорії особистості злочинця. Частіше за все особистість злочинця розумілася як сукупність суспільних відносин, або соціальне обличчя індивіда. Класики радянської кримінології заявляли про існування відмінних ознак і властивостей між злочинцями і законотупаками людьми, відстоювали ідею, що злочинці – це особливий соціальний тип людей; намагалися розробити універсальне поняття «особистість злочинця», що відображає соціально і морально значущі ознаки та властивості, які відіграли провідну роль у вчиненні злочину. Панування соціального

підходу і шаблонне мислення створило викривлене уявлення про особу злочинця та породило низку домислів. Вважалося, що особистість злочинця формується і розвивається поступово, шляхом послідовного переходу від вчинення моральних проступків, до адміністративних деліктів, і далі до вчинення злочинів, спочатку невеликої тяжкості, а потім тяжких і особливо тяжких. Становлення на шлях вчинення злочинів відбувається в результаті невдалої соціалізації, дефектів батьківського виховання, наслідування прикладу, недоліків діяльності навчальних закладів і трудових колективів, негативного впливу найближчого побутового оточення за місцем проживання, а також внаслідок втягнення новачків у злочинну діяльність особами із кримінальним досвідом. Також стверджувалося, що усі злочинці є носіями соціально типової властивості, яка по-різному називалася: «антисуспільна спрямованість», «злочинна установка», «суспільна небезпека», «кримінальна зараженість».

Тривалий час суспільству нав'язувалася думка про «особливість злочинців», їх кастовість, що обумовлювало дискримінаційне ставлення до них. Головні відмінності між злочинцями і законослухняними громадянами убачалися у дезадаптованості перших, соціальній відчуженості, зневажливого ставленні до соціальних і правових норм та інших людей. Формування особистості злочинця відбувається тими ж самими засобами, що і решти інших людей, проте містить негативне соціальне наповнення. За загальним правилом, на шлях вчинення злочинів люди стають в результаті незасвоєння суспільних цінностей, недотримання норм моралі, загальнообов'язкових правил поведінки, невиконання соціальних ролей, втрати суспільно корисних зв'язків та ігнорування позитивних суспільних відносин.

З усього наведеного складається враження, що злочинці є уособленням зла, мають виключно негативні соціально якості і становлять реальну небезпеку для оточуючих їх людей. Насправді, не все так однозначно. За даними офіційної статистики, загалом по Україні 75% виявлених осіб, які вчинили злочини, притягуються до кримінальної відповідальності вперше. Складно говорити про моральні вади, низьку духовність, недостатній рівень правосвідомості чи соціальну неблагонадійність простих людей, коли особи, наділені владними повноваженнями, демонстративно порушують закон і хизуються безкарністю, виставляють напоказ багатство сумнівного походження, водночас лєвова частка народу веде щоденну боротьбу за фізичне виживання.

Наведені положення радянського вчення про особистість злочинця приваблюють і підкупають своєю простотою та зрозумілістю, а тому мають чимало прихильників в академічному середовищі. Проте, майже всі вони носять абстрактний характер, побудовані на гіпотезах і стереотипних уявленнях, не підкріплені

переконливими науковими доказами, рідко спираються на результати емпіричних досліджень, відірвані від реального життя.

Численні спроби науковців визначити універсальні ознаки, сукупність яких характеризує особистість злочинця, як особливий соціальний тип людей, виявилися невдалими. Стара ідея про антисоціальну сутність, суспільну небезпеку особистості злочинця, сукупність соціально значущих ознак, зв'язків і відносин негативного змісту, виглядає непереконливою. За наведеними ознаками навряд чи можливо провести розмежувальну лінію між злочинцями і не злочинцями. Крім того, складно уявити, що об'єднує осіб, які вчинили різні злочини, наприклад, проти основ національної безпеки, проти власності, проти життя і здоров'я особи, проти довкілля, господарські, службові або військові злочини. Незрозуміло і те, що спільного між особами, які вчинили умисні злочини і злочини з необережності, між особами, які завчасно спланували злочинні посягання і діяли спонтанно, у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Далеко не завжди майбутні злочинці проходять довгий шлях морального падіння, порушення громадського порядку і правил співжиття перш, ніж порушать кримінальний закон і вперше опиняться на лаві підсудних. Наразі ми є свідками масового вчинення злочинів людьми, які не були у конфлікті із законом, ніколи не потрапляли у поле зору правоохоронців і в цілому позитивно характеризуються. У нинішньому інформаційному суспільстві кардинально змінилися механізми соціалізації. Очевидно, що зараз формування особистості молодих людей, у тому числі і майбутніх злочинців більше відбувається під впливом забороненого контенту в мережі Інтернет, ніж під негативним впливом у навчальних закладах чи дворовій компанії, як було колись. Сучасний світ швидко змінюється. Разом із ним змінюються і люди, у тому числі злочинці, їхня особистість.

Враховуючи сказане, видається безперспективним продовжувати конструювати родові поняття «особистість злочинця», від якого давно відмовилися кримінологи зарубіжних країн. Це наукова абстракція, а не реальний суб'єкт суспільного життя. У цьому контексті доцільно викласти альтернативний підхід до пізнання особи злочинця.

На протигагу класичній концепції, група науковців відстоювала позицію про відсутність в осіб, які вчинили злочини якихось стійких, статистично значущих кримінальних властивостей, небезпечного стану свідомості, чи інших типових ознак, що перетворюють їхню особистість у злочинну, надають їй суспільної небезпечності (Г.Й. Шнайдер, 1994). Академік В.І. Шакун вважає, що «особистість злочинця» термін дуже умовний у тому розумінні, що немає і не може бути якогось особливого злочинного типу людини (В.І. Шакун, 2003). Поки що науковцям не вдалося довести існування суто кримінальних властивостей особистості, притаманних виключно злочинцям і

невластивих законослухняним громадянам. Спільним, що об'єднує усіх злочинців, є лише факт вчинення злочину (О.М. Яковлев, 1984). Ще складнішим виявилось встановити відмінні ознаки між особами, які вчинили різні види загальнокримінальних злочинів. Фактично це означає, що злочин може вчинити будь-який член суспільства, а не тільки люди, які мають схильність до девіантної поведінки, перебувають у складних життєвих обставинах, чи страждають на якісь соціальні вади. Людина завжди була загадковою істотою, яка думала про одне, говорила – інше і діяла у супереч здоровому глузду. У нинішніх умовах нестабільності і невизначеності суспільного життя, порушення традиційного порядку спілкування та цілковитої не прогнозованості майбутнього, мало хто візьметься передбачувати ймовірні вчинки людей, лінію їхньої поведінки найближчим часом. Велика спокуса пояснити схильність до протиправної поведінки так званої соціально неблагополучної частини суспільства обернулася великим спрощенням проблеми. У реальному житті злочинцями далеко не завжди стають деморалізовані, соціально невлаштовані, низькостатусні члени суспільства, які не мають певного роду занять та стабільного джерела доходів. Усе частіше лави злочинців поповнюються за рахунок представників прогресивної частини суспільства: політиків, артистів, державних службовців, військових, педагогів, медиків, фінансистів, правоохоронців, громадських і державних діячів, суддів, адвокатів, священнослужителів, людей з високим статусом і великим рівнем доходів. За даними дослідження американських вчених близько 90 % людей хоча б один раз у житті вчиняли злочини. Періодичні опитування населення в Україні підтверджують, що 83,6 % громадян анонімно визнають факт вчинення загальнокримінальних корисливих злочинів (В.М. Дрьомін, 2002). З наведеного випливає, що переважна частина сучасних злочинців середньостатистичні громадяни, які навряд чи мають явно виражені криміногенні ознаки і властивості. Тому, говорити про «особистість злочинця» як особливий соціальний тип людей, чи сукупність негативних соціальних ознак, властивостей і відносин – означає навішувати ярлики, стигматизувати окремі категорії населення і соціальні групи людей. Більш того, зараз такий підхід не відповідає міжнародним стандартам з прав людини і політиці заборони дискримінації людей за соціальним статусом та іншими ознаками.

З урахуванням сказаного, досі не втратила актуальності позиція професора А.Ф. Зелінського, який виступав за обмежене використання терміну «особистість злочинця» у кримінології. На його переконання про особистість злочинця можна говорити тільки у відношенні осіб, які систематично займаються злочинною діяльністю (здебільшого це професійні крадії, шахраї, рейдери, вбивці та ін.). Це не стосується людей, які вперше вчинили злочини, писав А.Ф. Зелінський. Будь-яка

особистість формується під час провідного роду діяльності. Особистість злочинця формується внаслідок систематичного вчинення злочинів. Стосовно більшості злочинців правильніше вживати термін «особа, яка вчинила злочин» (А.Ф. Зелінський, 1999). Такої ж думки дотримується професор В.М. Дрьомін (2009) і чимало інших кримінологів.

Вважаємо, що термін «особистість злочинця» доцільно вживати на індивідуальному рівні, так би мовити адресно, стосовно конкретних осіб, які вчинили ті чи інші злочини. На загальнотеоретичному рівні є сенс використовувати поняття «особа злочинця». Воно охоплює сукупність усіх ознак і властивостей (демографічних, біосоціальних, психофізіологічних, морально-психологічних, кримінально-правових та ін.), що усебічно характеризують злочинця, як члена суспільства і суб'єкта протиправної поведінки. На відміну від цього, поняття особистість злочинця відображає його соціальну властивість, внутрішній світ і виражається в індивідуально-психологічних ознаках, що обумовлюють мотивацію та спрямованість злочинної поведінки. Указані ознаки не можна дослідити методом спостереження. Потрібно спиратися на офіційні документи (висновки експертів, характеристики), а також на результати спеціальних психологічних досліджень, що дозволяють встановити і розкрити індивідуально-психологічні риси, ознаки і властивості злочинців, охарактеризувати потрібнісно-мотиваційну, емоційно-вольову, ціннісно-нормативну сфери особистості.

Отже, на рівні кримінологічної теорії доцільно використовувати поняття «особа злочинця», що позначає увесь контингент злочинців, охоплює їх характеристику, тоді як поняття «особистість злочинця» застосовується на рівні окремих категорій злочинців, наприклад: «особистість кіберзлочинця», «особистість домашнього кривдника», «особистість корупціонера», «особистість терориста», а також на індивідуальному рівні, зокрема, «особистість крадія», «особистість маніяка», «особистість шахрая», «особистість гвалтівника» і так далі.